

jače lične vlasti. U tom pogledu on nije bio ništa originalniji od svojih prethodnika u drugim krajevima carstva, kao i od svog savremenika, kneza Miloša u Srbiji, premda je ekonomsko-društvena baza vlasti ovog posljednjeg bila znatno drukčija.

Takvim svojim postupcima Ali-paša je malo-pomalo izgubio oslonac u svim slojevima društva u Hercegovini, zbog čega je pri kraju svoje vladavine ostao usamljen i prepušten na milost i nemilost pacifikatoru bosansko-hercegovačkih ajana — Omer-paši Latasu, koji je, konačno, dokrajčio i njegovu vlast.⁸⁵¹

ZAKLJUČAK

I

Organizacija vlasti u osmanskoj državi nije još do kraja izučena. O organizaciji centralne vlasti dosada je prilično pisano. Znato manje pisano je o organizaciji provincijske vlasti, a u proučavanju lokalne vlasti učinjen je tek u posljednje vrijeme izvjestan napredak, naročito radovima nekih jugoslovenskih istoričara o organizaciji turske lokalne uprave u klasičnom periodu (do kraja XVII stoljeća). Promjene u stanju lokalne uprave tokom XVII stoljeća i u XVIII stoljeću praćene pojavom ajana u njoj dosada su malo obrađivane, pa je naše djelo posvećeno prvenstveno izučavanju tog problema.

Proučavanje turske lokalne vlasti ima veliki značaj za ocjenu položaja zavisnog stanovništva (raje) u osmanskoj državi, jer se neposredni kontakt države sa stanovništvom ostvarivao upravo putem organa lokalne vlasti. Od toga kako je ta vlast bila postavljena zavisila je mogućnost većeg ili manjeg uticaja centrale vlasti na odnose između zavisnog stanovništva i feudalne klase i mogućnost većih ili manjih zloupotreba od strane feudalaca i organa vlasti. S tim u vezi izučavanje turske lokalne vlasti omogućuje bolje sagledavanje osobenosti turskog feudalizma, jer se upravo u domenu lokalne vlasti najbolje ispoljava priroda jednog feudalizma. Ukoliko je lokalna vlast bila više koncentrisana u rukama feudalaca, utoliko je feudalizam bio razvijeniji, i obrnuto, ukoliko se u lokalnoj vlasti osjećao veći uticaj centralne vlasti, utoliko je feudalizam bio nerazvijeniji, utoliko je politička vlast feudalaca bila slabija.

Iz onoga što se o prirodi osmanske države dosada u nauci znalo izgledalo bi da je osmanska država bila strogo centralizovana i da su svi organi u toj državi bili na određeni način potčinjeni vrhovnoj sultanovoj volji. U tom svjetlu osmanska država bi na prvi pogled izgledala kao specifičan vid apsolutne monarhije. Naša izučavanja lokalne vlasti u osmanskoj državi pokazuju da ona nije bila do kraja centralizovana, upravo zbog osobenosti u organizaciji turske lokalne vlasti. U osman-

⁸⁵¹ Bašagić, Kratka uputa, 165—174.

skoj državi je postojala jaka centralna vlast (do kraja XVI stoljeća uglavnom), ali snaga centralne vlasti nije počivala na hijerarhijskoj podređenosti najnižih organa višim, već na državnoj svojini na zemlju (arâz-i miri). Organizacija centralne i provincijske vlasti bila je relativno jako razgranata, a odnos između organa centralne i provincijske vlasti postavljen na osnovu hijerarhijske podređenosti provincijskih organa organima centralne vlasti. Lokalna vlast, međutim, nije bila hijerarhijski vezana za centar, zbog čega organi lokalne vlasti nisu bili u odnosu subordinacije prema organima centralne vlasti, kao što je to bio slučaj kasnije, u apsolutnim monarhijama na Zapadu.

Takav položaj lokalne vlasti u klasičnom turskom periodu počivao je na društveno-političkoj bazi osmanske države. Kako je ta baza u osnovu bila feudalna, organizacija lokalne uprave bila je prvenstveno uslovljena feudalnom strukturom države na sličan, iako vrlo specifičan način kao u feudalnim državama na Zapadu u vrijeme razvijenog feudalizma. Naravno, to ne znači da se ta vlast iscrpljivala samo feudalnom organizacijom. Pored te organizacije, koja je bila osnovna vojna organizacija, u osmanskoj državi postojale su još pomoćne i stalne vojne formacije koje su uživale svoju unutrašnju autonomiju, utičući na strukturu lokalne vlasti. Najzad, centralna vlast je svoje poslove u provincijama ostvarivala putem svojih posebnih organa, a uvid u poslovanje ostalih organa lokalne vlasti putem sudskog organa — kadije.

Okosnicu turske lokalne uprave u klasičnom periodu činio je timarski sistem, kao specifičan oblik feudalnog sistema. Slično kao i na Zapadu, lokalna vlast se osnivala na feudalnim imunitetima pojedinih kategorija feudalaca. Za razliku od feudalizma na Zapadu, u timarskom sistemu su, međutim, samo neke kategorije feudalaca, pored ekonomskog, uživale i upravno-policijski imunitet. Sudskog imuniteta bili su lišeni svi feudanci.

To su osnovne specifičnosti turskog feudalizma posmatranog iz aspekta lokalne uprave.

Upravno-policijski imunitet u turskim izvorima izražavan je terminom *serbest* (slobodan), zbog čega se u turskom feudalizmu pravila razlika između *serbest* (slobodan) i *serbestsiz* (neslobodan) feudalnih posjeda. Najveći broj feudalnih posjeda spadao je u kategoriju *serbestsiz*. Ovamo su spadali svi timari običnih spahija, koji nisu imali upravno-policijskog imuniteta.

U kategoriju *serbest*-posjeda spadali su feudi svih lica koja su vršila neku funkciju u turskoj vojsci i administraciji. Ovamo su spadali timari nižih vojnih i drugih funkcionera, zijameti i svi hasovi. Ti posjedi su predstavljali osnovne upravne jedinice, čijim je uživaocima pripadalo pravo upravno-policijske vlasti u odnosu prema zavisnim seljacima (*raji*) naseljenim na tim posjedima.

Uživaoci manjih *serbest*-feuda (*timara* i *zijameta*) vršili su, izgleda, sami upravno-policijsku vlast na svojim posjedima. Sličnu vlast uživao ci hasova na svojim posjedima povjeravali su svojim funkcionerima, koji su se zvali *vojvode* i *subaše*. Ti funkcioneri su za svoje gospodare ubirali rentu od zavisne raje, odobrivali promet rajetinske zemlje (*baština* i *čifluka*), naplaćivali različite takse i *globe*, predvodili *raju* sudu itd.

Pored vojvoda kao upravnika hasova, postojale su vojvode kao upravno-policijski organi sa djelovanjem na području kadiluka, ili nahije. To su bili službenici sandžak-begova, a katkada i beglerbegova. Oni su bili ovlašteni da ubiru polovinu globa i dažbina koje su se zvale *baduhava* od raje naseljene na serbestsiz-timarima. Kao takvi, vojvode u kadilucima i nahijama bili su glavni upravno-policijski organi. Oni su predvodili raju sudu, zatvarali je, upravljali sudskim zatvorom, izvršavali sudske odluke sa novčanim sadržajem itd.

U funkciji kadilučkog ili nahijskog vojvode u nekim kadilucima, kasnije, javlja se funkcioner pod nazivom *muteselim*.

Opisani oblik lokalne uprave bio je upotpunjen organima koji su djelovali kao funkcioneri pomoćnih vojnih redova, ili kao pomoćni organi turske vlasti u okvirima autonomne vlaške organizacije. Tako su, pored vojnog rukovođenja, vršili upravno-policijsku vlast u odnosu prema pripadnicima svoje organizacije starješine pomoćnih vojnih redova muselema, juruka, džambasa (*subaše*), vojnika (*vojnučki beg*, *vojnučki čeribaša*), martolosa (*martolosbaša*) i dr. Neke vojne i upravno-policijske poslove vlašskog stanovništva u okvirima vlaške autonomije, ili knežinske samouprave, kasnije, vršili su *knezovi*.

Janjičarska organizacija bila je u svemu autonomna. Sve poslove njenih pripadnika rješavale su njene starješine — *janjičarski aga* i, još češće, *serdar*.

Najzad, centralna vlast je poslove lokalne uprave iz svoje nadležnosti ostvarivala posredstvom svojih ad hoc, ili stalnih funkcionera (*emina*).

Da bi držala strogo pod svojom kontrolom proizvodni odnos, od čije je stabilnosti zavisio čitav osmanski poredak, da bi potčinila svojoj volji djelovanje spahijske konjice i janjičara i usmjerila njihovu pažnju samo u jednom pravcu — u pravcu predanog vršenja vojne službe, centralna vlast je u osmanskoj državi sudstvo odvojila od feudalaca i zadržala ga za sebe. Sudstvo u kadilucima (sudskim okruzima), koji su predstavljali jezgro sudske-administrativne podjele osmanske države, sultan je povjerio između svih lokalnih i provincijskih upravnih funkcionera nezavisnom sudskom organu kadiji. *Kadija* je bio istovremeno glavni kontrolni organ u kadiluku, a njegova nadležnost u poslovima sudstva i kontrole bila je u velikoj mjeri opšta za sve.

U uslovima nezavisnog djelovanja različitih organa lokalne uprave, nedostatak jednog organa opšte nadležnosti u osmanskoj državi nadomjestio je kadija. Ali ni kadija, strogo uzev, nije bio pravi organ lokalne uprave, jer on na području lokalne uprave nije donosio neka rješenja niti je konstituisao neke nove odnose. On je samo bio dužan da podstiče, kontroliše i pomaže drugim organima provincijske i lokalne uprave da blagovremeno i po zakonu izvršavaju naredbe viših organa. Kao predstavnik centralne vlasti kadija je, dalje, bio dužan da dostavlja višim organima državne vlasti razne predstavke građana (*arzuhal*), koje je, obično, on sam pisao. Kao vršilac kontrole djelovanja svih vojno-upravnih funkcionera i svakog pojedinca zaduženog za bilo kakav državni posao, kadija je imao pravo i dužnost da samoinicijativno dostavlja izvještaje centralnoj vlasti o njihovom radu i da je obavještava o aljkavostima, nepravilnim i protivzakonitim postupcima bilo koga funkcionera.

Dok je centralna vlast bila jaka, takve kadijine pritužbe bile su dovoljne da obzbuje efikasno protivdjestvo i, obrnuto, usljed degeneracije klasičnog osmanskog sistema i slabljenja centralne vlasti autoritet kadije počeo je da opada, a njegove akcije (ukoliko i same nisu bile protivzakonite) postaju nedovoljne da spriječe zloupotrebe vlasti koje vrše organi provincijske i lokalne uprave i, koje postaju zakon djelovanja svih organa državne administracije od konca XVI stoljeća.

II

Opisano stanje lokalne uprave u osmanskoj državi ostalo je nepromijenjeno sve dok su klasične osmanske ustanove bile snaže i djelotvorne u ostvarivanju državnih zadataka. Postojanje te organizacije osjeća se i kasnije, ali se ona u XVII stoljeću raspada onim tempom kojim je teklo raspadanje klasičnih osmanskih ustanova, na prvom mjestu timarskog sistema.

Kada su se klasične osmanske ustanove, pod uticajem integralne krize čitavog osmanskog društveno-političkog sistema i zastoja u osvajanju tuđih zemalja tokom XVII stoljeća, pokazale nedovoljne za efikasno rješavanje složenih državnih zadataka, to jest kada se pojavila potreba opšte mobilizacije cijelog muslimanskog stanovništva (nefir-i am) za rat, potreba razrezivanja i ubiranja raznih izvanrednih nameta na novoj osnovi, snabdijevanja i smještaja vojske, popravka i izgradnja tvrđava, podizanja i organizovanja djelovanja poštanskih stanica (menzilhane) itd., kada se dakle pojavila neka vrsta opštih dužnosti i obaveza, koje su na ovaj ili onaj način pogadale sve, pojavila se i potreba za novim snagama u provincijama koje bi pomogle izvršavanje tih zadataka. Novi poslovi, koji su značili povećanje tereta za sve slojeve društva (u prvom redu raje) i raspodjelu tih tereta na drukčijoj osnovi, bitno su uticali na pojavu drugog tipa lokalnog upravnog funkcionera, čija će se funkcija u nekim stvarima protezati na sve slojeve stanovništva (najviše na raju) na području jednog kadiluka ili nahije. Takav se organ nije pojavio odmah, već se postepeno, u liku vilajetskih ajana, oblikovao počev od druge polovine XVII stoljeća u procesu obavljanja novonastalih državnih poslova.

Po turskim vrelima, mi smo utvrdili da se izraz vilajetski ajani (ayân-i vilâyet) javlja vrlo rano, redovno od početka XVI stoljeća. Tim izrazom je općenito obilježavana kategorija najuglednijih lica u provincijama osmanskog carstva. To su bili: starješine spahijske organizacije u provincijama — zaimi, starješine pomoćnih vojnih odreda i janjičarske organizacije u provincijama (serdar, janjičar-aga), zatim organi lokalne uprave i članovi divana provincijskih paša (vojvode, subaše, muteselim, vezirov čehaja, timar-defterdar itd.), koji su takođe spadali u rang zaima, viši predstavnici duhovnog reda (muftije, kadije, muderisi) i bogati trgovci. Ukratko, u užu krug vilajetskih ajana spadali su svi istaknutiji funkcioneri vojnih organizacija i upravne vlasti u provincijama. U širi krug vilajetskih ajana spadali su svi istaknutiji predstavnici povlašćenih slojeva osmanskog društva u provincijama.

U periodu uspona osmanskog carstva vilajetski ajani nisu nastupali zajednički, već su se pojedinačno javljali kao najugledniji ljudi u

raznim stvarima na sudu, ili su katkada skupno podnosili razne predstave višim organima turske vlasti predlažući rješavanje raznih važnijih problema, koji su bili od interesa za stalež kojem su oni pripadali ili od opšteg interesa za sve stanovništvo, kao što su: povećanje dažbina u korist spahija, određivanje visine carine, obezbjeđivanje javnog mira i reda u njihovom kraju itd.

U periodu pojave krize klasičnih osmanskih ustanova (spahijske organizacije, janjičarske organizacije, organizacija državnih finansija itd.) počinje da raste uloga vilajetskih ajana u političkom životu njihovog kraja. Usljed snažne krize kojom su bile zahvaćene klasične osmanske ustanove u XVII stoljeću država nije bila u stanju da ostvari mnogobrojne svoje zadatke u provincijama na stari način i putem stare organizacije, pa vilajetski ajani, kao najsvjesniji predstavnici povaštenih slojeva osmanskog društva u provincijama, počinju da se samoinicijativno bave ostvarivanjem nekih najvažnijih državnih poslova u kadilucima kao što su: razrezivanje i ubiranje izvanrednih nameta, organizovanje javnog mira i reda, pomoć u mobilizaciji muslimana za vojsku itd. Ta samoinicijativa najsvjesnijih slojeva feudalne klase pokazala je značajne rezultate, zbog čega je centralna vlast u drugoj polovini XVII stoljeća priznala vilajetskim ajanima pravo da učestvuju u obavljanju spomenutih poslova i počela da se i njima, pored kadije i još nekih drugih organa, obraća naredbama za pomoć u obavljanju tih poslova.

Premda je takva evolucija angažovanja vilajetskih ajana u raznim važnim državnim poslovima u kadilucima evidentna na čitavom području osmanskog carstva (gdje je ranije bio uspostavljen timarski sistem), čini se, ipak, da aktivnost vilajetskih ajana nije bila u svim provincijama istog intenziteta. U tom pogledu karakteristično je stanje u dvije naše zemlje, u Makedoniji i Bosni i Hercegovini.

Na osnovu podataka iz turskih izvora može se tvrditi da su vilajetski ajani u Makedoniji razvijali snažnu aktivnost već polovinom XVII stoljeća, dok se takva aktivnost vilajetskih ajana u Bosni snažnije osjeća tek nakon poraza Turaka pod Bečom 1683. godine. Ova se pojava može objasniti time što je proces raspadanja klasičnih osmanskih ustanova u Makedoniji bio jači nego u Bosni i Hercegovini i što je vojno-upravna organizacija u Bosanskom pašaluku bila mnogo čvršća od te organizacije u Makedoniji. Stoga se u Makedoniji ranije pojavila potreba za akcijom vilajetskih ajana nego u Bosni i Hercegovini.

Ne mogavši da sama stvori neki svoj organ lokalne vlasti opšte nadležnosti u kadilucima, centralna turska vlast je, znači, morala da se osloni na neke stare snage, i to, po samoj logici stvari, u prvom redu na one snage koje su nekada u spahijskoj i drugim organizacijama imale komandne pozicije, to jest na najistaknutije slojeve osmanske feudalne klase u provincijama. Te snage su i po svojoj ekonomskoj snazi i po svom društveno-političkom ugledu u provincijama imale najviše mogućnosti da pomognu nastojanja centralne vlasti da ublaži krizu koja je bila izazvana propadanjem klasičnih osmanskih ustanova i zastojem u osvajanju tuđih zemalja. Prepuštanje inicijative tim slojevima imaće dvojake posljedice za akcije i autoritet centralne vlasti u provincijama. Vilajetski ajani (nazistaknutiji feudalci) će za izvjesno vrijeme pružiti značajnu pomoć nastojanjima centralne vlasti da uzdigne svoj poljuljani autoritet u provincijama u XVII stoljeću i na početku XVIII sto-

ljeća, ali će isto tako pojedini njihovi predstavnici tokom vremena ojačati svoj položaj i izrasti u najopasnije nosioce anarhije u provincijama i do kraja srozati autoritet centralne vlasti u drugoj polovini XVIII stoljeća.

Kada se ustalio krug poslova koje su obavljali vilajetski ajani, naročito kada su neki izvanredni nameti postali stalni (doprinos namjesniku provincije — imdâd-i hazariye), potkraj druge decenije XVIII stoljeća, djelatnost ajana se uobličuje u posebnu funkciju u kadilucima pod nazivom ajanluk (ayânlik). Tačno određena ajanska funkcija (ajanluk), čiji je sadržaj u početku bio: obavljanje od strane jednog lica svih onih poslova koje su dotada obavljali vilajetski ajani, zahtijevala je i postojanje jednog ili, ponegdje, dvaju nosilaca te funkcije, jednog ajana u kadiluku i, ponegdje, u nahiji. Povjeravanje poslova ajanluka jednom funkcioneru javilo se kao posljedica potrebe postojanja tačno određenog i svakome poznatog vršioca te funkcije. Za to su bili zainteresovani naročito poreski obveznici, koji su morali da podmiruju razne dažbine u korist centralne i organa provincijske vlasti, jer su time bili rasterećeni posredničke uloge većeg broja vilajetskih ajana, koji su u međuvremenu počeli da vrše razne zloupotrebe i da oporezuju stanovništvo u svoju korist. I centralna vlast je imala više interesa za jednog vršioca poslova ajanluka, jer je tako bila u većoj izvjesnosti u pogledu lica sa kojim je općila, kao i u pogledu efikasnijeg ostvarivanja raznih državnih zadataka.

S obzirom na svoje nastajanje, kao i na način sticanja ajanskog položaja, prvobitni su ajanluk karakterisala izvjesna samoupravna obilježja. U početku, dok još nije bilo prodrlo u svijest velikaša saznanje o ogromnim mogućnostima koje je u sebi sadržavao ajanluk za bogaćenje njegovih vršilaca, izgleda, nije bilo pojava znatnijeg otimanja oko ajanskog položaja. Tada je ajanluk dogovorom povlašćenih slojeva osmanskog društva u kadilucima, katkada i starješina rajetinske klase kao opunomoćenika poreskih obveznika, povjeravan na sudu onim feudalnim velikašima koji su stvarno uživali najveći ugled među stanovništvom. U onim kadilucima u kojima je broj uglednih velikaša bio mali — krug lica što su dolazila u obzir da obavljaju ajanluk bio je vrlo uzak. U takvim kadilucima se ajanluk vrlo rano našao u posjedu jedne određene velikaške porodice i tako, u neku ruku od početka, postao faktično nasljedan.

Ukoliko je u načinu sticanja ajanskog položaja u početku, kada je on izgledao više kao teret, postojala izvjesna izbornost, ona je ubrzo bila potisnuta principom faktične mogućnosti i lične snage pojedinaca. Po tim principima, koji su potpuno zavladaali u drugoj polovini XVIII stoljeća, ajanluk su sticali oni silnici koji su u datom odnosu snaga u kadilucima imali prvenstvo. To su bili najjači feudalski i, ponegdje, najjače janjičarske starješine.

U uslovima anarhičnog stanja u provincijama osmanskog carstva, u drugoj polovini XVIII stoljeća, ajanluk se pokazao kao izvanredno sredstvo za jačanje ličnih ekonomskih i društveno-političkih pozicija njegovih nosilaca, za jačanje njihove vlasti u kadilucima. Zloupotrebjavajući svoju skoro ni od koga kontrolisanu vlast, ajani nameću stanovništvu (osobito raji i muslimanskoj sirotinji) višestruke terete. Stoga oni ubrzo dolaze u otvoren sukob s opterećenim stanovništvom i iza-

zivaju protiv sebe snažan revolt i otpor u prvom redu seljaka muslimana. Taj otpor se najjače manifestovao u krajevima gdje je muslimansko stanovništvo bilo brojno i opterećeno još nekim obavezama (vojnima, npr.) u korist turske države, kao što je bio slučaj u Bosni.

Na drugoj strani, unosnost ajanske funkcije je izazvala otvorene sukobe među velikašima oko ajanluka. Iz njih su kao pobjednici izlazili najčešće oni velikaši koji su raspolagali najvećim imetkom, koji su imali najviše novca da potkupljivanjem zadobiju naklonost upravnika provincija. Rivalstvo među velikašima oko ajanluka ubrzo je uvuklo u tu igru i namjesnike provincija, koji počinju da prodaju pojedincima ajanluk, postavljajući ih na te položaje svojim naredbama (ajanska bujrukdija). Time je sticanje ajanskog položaja dobilo novi vid. Ajanom je postajao onaj pojedinac (velikaš) koji je svojom snagom i snalažljivošću odskakao od svojih rivala.

Postavljanje ajana ajanskim bujrukdijama još žešće je razbuktavalo borbu među ajanima, koja je, u suštini, vođena preko leđa potčinjenog stanovništva, jer je ono moralo da plaća sve „poklone“ i „darove“ onim velikašima koji su uspjeli da steknu ajansku bujrukdiju. Miješanjem namjesnika provincija u poslove ajanluka potpuno je legalizovano stanje da ajanski položaj stiču oni velikaši koji su imali najviše faktične snage da ga se dočepaju.

Koristeći se teškoćama u koje je centralna vlast zapadala u ratovima sa Rusijom i Austrijom u drugoj polovini XVIII stoljeća, ajani, u većini, stekavši jedanput ajanluk, počinju da se ponašaju kao polunezavisni nosioci vlasti u kadilucima, a neki jači nastoje da prošire svoj uticaj i izvan kadiluka. Svi oni, istovremeno, nastoje da stečene pozicije očuvaju u posjedu svojih porodica, to jest da postanu nasljedni nosioci ajanluka. To je bila želja najvećeg broja ajana. Njena realnost za izvjesno vrijeme je počivala na nemoći centralne vlasti da suzbije zloupotrebe od strane velikaša i na faktičnoj snazi ajana te ustaljenoj praksi da dužnost ajanluka vrše članovi njihovih porodica. Kada im je centralna vlast pokušala da ospori stečene pozicije potkraj XVIII stoljeća, ajani pružaju otvoren otpor i uspijevaju, tako reći silom, da natjeraju sultana da privremeno prizna faktično stanje kao legalno.

Prikazani razvoj ajanluka se, u uslovima jako zaostale ekonomsko-društvene baze osmanskog carstva, neminovno izrodio u oruđe u rukama najsilnijih velikaša u provincijama za jačanje njihove vlasti i uticaja u čitavim kadilucima. Velikaši nastoje, i ponegdje uspijevaju, da feudalizacijom ajanluka ovladaju čitavim kadilucima, ponegdje i u znatno većim oblastima, kao polunezavisni feudalni glavari. Tako je iz zaostale ekonomsko-društvene baze u osmanskome carstvu putem ajanluka postepeno izrastao novi, u poređenju sa čifluk-sahabijama viši, sloj feudalaca koji su u određenim uslovima koncem XVIII i početkom XIX stoljeća postavili pitanje podjele vlasti sa sultanom, uređenje njihovih međusobnih odnosa na ugovornom principu, što je dobilo karakterističan izraz u tzv. Povelji o savezu i slozi (sened-i ittifak). U onim provincijama u kojima je ajanluk od početka bio pretežno nasljedan njegovim nosiocima su vrlo rano (već u prvoj polovini XVIII stoljeća) postali glavni faktori vlasti u kadilucima, izrasli vrlo rano u prave krupne feudalce. To je bio slučaj sa kapetanima u Bosni i nekim ajanskim porodicama u Anadoliji.

U isto vrijeme razvija se novi odnos među samim ajanima, jer je među njima bilo krupnih, srednjih i sitnih ajana. Krupni ajani su kao paše zavladaali čitavim provincijama, pa su igrali vodeću ulogu u svom staležu. Kako su sitni i niži zavisili od krupnih i igrali ulogu njihovih saveznika, to se među njima izgrađivala prećutna hijerarhija vazaliteta, koja je imala oblik privremenog saveza.

Svjesni opasnosti od takvog kretanja ajanluka i ponašanja ajana, u želji da od ajanluka učine efikasnu ustanovu za rješavanje vrlo teških i složenih državnih zadataka u provincijama, sultani su u drugoj polovini XVIII stoljeća više puta uzaludno pokušavali da svojim fermanima o ajanluku omoguće potpuniji uvid centralne vlasti u rad ajanluka, uticaj na nj, da jače vežu ajane za sebe i usmjere njihovo djelovanje u svom interesu. Kada te mjere nisu mogle da pokažu željeni efekat, sultani su pokušavali da u posljednjim decenijama XVIII stoljeća stanu ukraj ajanima formalnim ukidanjem ajanluka i skidanjem ajana s položaja lokalne uprave, njihovom zamjenom gradskim čehajama (šehir kethodasi).

Ta mjera se u tadašnjim uslovima pokazala kao apsurd. U uslovima faktične prevlasti ajana u kadilucima, novostvorena ustanova (na nov način zamišljeno obavljanje ajanluka putem neuglednih i neuticajnih pojedinaca) nije mogla imati nikakvog pozitivnog djejestva.

Jedinu stvarnu snagu u provincijama posjedovali su tada ajani, i ako je centralna vlast željela da njene naredbe imaju bilo kakvo djejestvo, mogla se jedino na njih oslanjati. Zbog toga su sultani morali ajanima popuštati i sa njima se miriti. To je u konkretnom odnosu snaga u provincijama značilo kapitulaciju pred ajanima i otvoreno priznavanje njihove prevlasti. Onda kada su sultani na bilo koji način pokušavali da potkopaju stečene pozicije ajana, nastojeći da ih zamijene drugim organima ili da na drugi način obezbijede njihov slom, ajani su pružali otvoren otpor. Tipičan primjer za to predstavlja stav ajana prema reformnim pokušajima sultana Selima III, u kojima su oni s pravom uviđali svoj slom.

Zbog nezadovoljstva sultanovim akcijama, oni su prvo aktivnim, a kasnije pasivnim držanjem u sukobu Selima III sa carigradskim janjičarima 1807. godine, pomogli njegov slom, a njegovog nasljednika Mahmuta II, kojeg su sami podigli na prijesto, primorali da im i svečano, u zajednički sačinjenoj Povelji o savezu i slozi (sened-i ittifak), prizna polunezavisnu nasljednu vladavinu u kadilucima i, ponegdje, u pašalucima.

Ajani su težili za punim gospodstvom na svojim područjima, a prije svega za sticanjem ekonomskog imuniteta, koji se sastojao u participaciji u raznim državnim dažbinama, što je bilo moguće postići jedino uz posjedovanje vlasti u kadilucima, uz posjedovanje upravnog imuniteta. U toj stvari su se interesi ajana sudarali s interesima centralne vlasti, kojoj je, u stvari, bio jedino preostao dio prihoda što su u vidu raznih izvanrednih nameta ubirani putem ajana, i na kojima se u perspektivi osnivala jedina mogućnost materijalne egzistencije osmanske države, u kojoj je trebalo da se na ruševinama klasičnog feudalizma razvije apsolutna monarhija, država sa materijalnom bazom u sistemu budžetiranja. Smisao čitave borbe ajana za obezbjeđenje nasljednog držanja vlasti u kadilucima, ili pašalucima, osnivao se upravo na toj

privlačnoj stvari. Jer onaj ko je imao vlast u kadiluku ili pašaluku, taj je imao i mogućnost svestranog izrabljivanja podanika. Stoga bi puna pobjeda ajana značila komadanje turske države na manje i veće feudalne oblasti, pobjedu novog oblika feudalizma, po svojim karakteristikama sličnog klasičnom zapadnom feudalizmu, i u krajnjo liniji — propast osmanske države. Kao takvo, ajanstvo je objektivno predstavljalo najopasnijeg neprijatelja turske države koncem XVIII i početkom XIX stoljeća, pa je zbog toga Mahmut II bio duboko svjestan činjenice da je moguće uspostaviti neki autoritet centralne vlasti i očuvati osmansku državu od potpune propasti samo fizičkim uništenjem ajana, što će biti glavni dio unutrašnjeg programa njegove tridesetgodišnje vladavine.

U uslovima u kojima sultan nije imao nikakvog značajnijeg oslonca u zemlji taj posao nije bio nimalo lak. Na užasno zaostaloj ekonomsko-društvenoj bazi turske države mogle su da izrastaju i jačaju samo tendencije krajnje anarhičnog i razornog feudalizma, čiji su najopasniji nosioci bili ajani. Naprednih društvenih snaga, prije svega buržoazije, koja bi objektivno služila kao oslonac jačanju centralističkih, apsolutističkih, sultanovih težnji u tadašnjoj Turskoj nije bilo, tako reći, ni u zametku. Na oslonac na seljaštvo nije se moglo tada ni pomišljati. Najveći dio seljaštva na Balkanu i u neturskim muslimanskim provincijama na Istoku bio je duboko neprijateljski raspoložen prema osmanskim vladajućim slojevima i prema osmanskoj državi uopšte. To raspoloženje se najsnažnije manifestovalo u otvorenim bunama i ustancima potčinjene raje i pokorenih naroda protiv nosilaca turske osmanske vlasti, a s ciljem obaranja turskog feudalizma. S druge strane, savez sa seljaštvom bio je, u stvari, uopšte nemoguć, jer bi on značio negaciju osmanske države kao takve, koja je bila duboko prožeta duhom feudalizma čak i onda kada su u njoj bile pobijedile centralističke sultanove težnje koncem četvrte decenije XIX stoljeća.

Sultan Mahmut II u borbi s ajanima morao je potražiti saveznike na drugoj strani. Našao ih je, na prvom mjestu, među samim ajanima, u njihovom međusobnom rivalstvu i neprijateljstvu. Oslanjajući se na tu okolnost, koristeći se svakim trenutkom zatišja na spoljnopolitičkom planu i, posebno, težnjom velesila da se očuva status quo u oblasti tzv. istočnog pitanja, te izgrađujući sopstvenu vojnu snagu i sebi odanu administraciju, Mahmut II je uspio da tokom druge, treće i četvrte decenije XIX stoljeća skrši moć ajana, da fizički uništi najopasnije ajane Anadolije i Rumelije i da raskrči put uspostavljanju autoriteta centralne vlasti u preostalim provincijama svoga carstva.

Mahmut II je uništavao ajane postepeno, izgrađujući novi vojni i administrativni aparat u provincijama. Na početku se on na prvom mjestu obračunavao sa najopasnijim ajanima, zatirući ih u korijenu. Istovremeno je sa manje opasnim ajanima nešto blaže i opreznije postupao u želji da se njima koristi u teškim trenucima i da izbjegne opšte nezadovoljstvo povlaštenih slojeva osmanskog društva u provincijama. Postepenost uklanjanja ajana s poslova lokalne uprave ogleda se vrlo lijepo u tome što je u periodu vladavine Mahmuta II vladalo šarenilo u organizaciji lokalne uprave. U nekim kadilucima ranije poslove ajana obavljali su muteselimima, a u drugim — ajani kao državni službenici sa statusom muteselima.

Kada su pri kraju vladavine Mahmuta II i na početku vladavine njegovog nasljednika Abdul-Medžida, proglašenjem hatišerifa od Gülhane (1839), stvoreni, barem formalno, uslovi za uspostavljanje jedinstvenih državnih organa lokalne uprave tzv. opšte nadležnosti, definitivno su uklonjeni ajani s poslova lokalne uprave i na njihovo mjesto postavljeni muteselimi.

Međutim, time nije potpuno uništen ajanluk, jer je njegov znatan dio bio uzidan u novu organizaciju lokalne uprave. Iz nadležnosti i sadržaja funkcije muteselima se može zaključiti da je najveći dio poslova iz ranije nadležnosti ajana prešao u nadležnost muteselima. Tako je ajanluk predstavljao bitan osnov na kome je bila izgrađivana modernija lokalna uprava u Turskoj četrdesetih godina XIX stoljeća. Osim toga, zavođenjem muteselimluka nije zadugo bio ubijen duh ajanluka, jer su bivši vršioци ajanluka ili, još češće, njihovi nasljednici postavljeni na položaj muteselima. Drukčije nije moglo ni biti kada se ima na umu činjenica da su se sultani, u nedostatku boljeg oslonca, morali i dalje sasvim prirodno, oslanjati na one društvene slojeve u čije su ime vladali i čije je postojanje predstavljalo *conditio sine qua non* postojanja osmanske države kao takve.

Ako se posmatra iz aspekta državno-pravne istorije, za ajanluk se može reći da predstavlja pojavu u državno-pravnoj istoriji osmanske države iz koje je u procesu neminovnog raspadanja starih osmanskih ustanova izrastao novi oblik lokalne uprave, oblik koji karakteriše opšta nadležnost za sve u mnogim poslovima, čime se karakterišu organi lokalne uprave razvijenog oblika feudalne države — apsolutne monarhije. Kako je taj vid organizacije lokalne uprave u Turskoj izgrađivan bez potrebnog oslonca u društveno-ekonomskoj bazi, on je nužno morao biti kompromisan i zadugo opterećen svim onim slabostima koje su karakterisale njegovog prethodnika — ajanluk.

III

Društveno-politički sadržaj ajanluka bio je svugdje isti, ali su postojale značajne specifičnosti u pojedinim provincijama u pogledu vida njegovog konkretnog ispoljavanja i, osobito, u pogledu načina sticanja i držanja ajanskog položaja. Te su specifičnosti bile uslovljene različitim istorijskim okolnostima, a bitan im je osnov, po našem mišljenju, bio u različitim putevima i rezultatima propadanja timarske organizacije u pojedinim zemljama i provincijama osmanskog carstva. Osnovnu snagu razaranja timarskog sistema predstavljao je poznati proces čiflučenja, koji je u pojedinim krajevima turske države pokazivao svoje specifičnosti, osobito s obzirom na svoje nosioce, što se kasnije odrazilo i na razvoju ajanstva. U nekim provincijama, npr. u Bosni i Hercegovini i Anadoliji, glavni nosioci čiflučenja bile su domaće spahije, dok su to u Bugarskoj, Makedoniji, dijelovima Grčke itd., pretežno bili janjičari. Najuticajnijim njihovim predstavnicima pošlo je za rukom da tokom XVIII stoljeća izuzetno učvrste svoje pozicije u ekonomici i da na tom osnovu uzmu najuspješnijeg učešća u poznatoj borbi za ajanstvo. Stoga nije nimalo slučajna pojava da se kao najistaknutiji ajani u Anadoliji i Bosni i Hercegovini, javljaju pretežno velikaši koji su svoje pozicije učvršćivali pozivajući se na pravo uglednih potomaka spahijskih

porodica, starih koljenovića i odžakovića, dok se, npr., u Bugarskoj i Makedoniji kao najsilniji ajani u drugoj polovini XVIII stoljeća javljaju često janjičarske starješine ili njihovi potomci (Pasvan-oglu, Terse-nikli-oglu, Mustafa-paša Bajraktar i dr.). Prvi su stečene ajanske pozicije smatrali kao svoje istorijsko pravo, na osnovu čega su vrlo rano ajansku funkciju učinili faktično nasljednom u svojim porodicama. Položaj tih ajana bio je čvršći, zbog čega su oni manje dolazili u sukob sa centralnom vlašću predstavljajući vrlo često njen oslonac u svom kraju. Drugi, skorojevići, najčešće najgrublji uzurpatori, bili su u nepovoljnijem položaju, jer su njihove pozicije jače ugrožavale kako njihova okolina, tako još više centralna vlast, sa kojom oni dolaze vrlo često u sukob. To je, među ostalim, uslovljavalo i snažno podsticalo nešto otštriju borbu za ajanstvo, potpuniju bezobzirnost ajana u odnosu prema njihovoj okolini, naročito prema raji, kao i jači sukob tih ajana sa centralnom vlašću. Iz tih razloga je najošttriji vid dobila ajanska anarhija u nekim provincijama na Balkanu (u Bugarskoj, Makedoniji, dijelovima Grčke i Albanije).

Pored te opšte specifičnosti u razvoju ajanluka, u pojedinim provincijama i mjestima postojale su i druge, manje ili veće specifičnosti. U nekim gradovima (kod nas, npr., u Sarajevu, čije se gradsko muslimansko stanovništvo, zanatsko i trgovačko, smatralo pripadnicima janjičarske organizacije) izgleda da se nije bilo uopšte razvilo klasično ajanstvo, jer su u tim mjestima poslovi ajanluka obavljani saradnjom državnih organa (muteselima i kadije) s predstavnicima mjesnog stanovništva, koji su se takođe zvali ajani. To nisu bili lokalni upravni funkcioneri, već najugledniji ljudi stanovništva koje su predstavljali i zastupali.

U nekim krajevima, zbog strukture stanovništva i drugih nekih okolnosti, postojali su zadugo samo izvjesni poslovi ajanluka (razrezivanje i ubiranje izvanrednih nameta, obezbjeđivanje javnog reda i mira i dr.) za čije su se ostvarivanje brinule starješine, samoupravni organi domaćeg stanovništva. Takve su poslove, npr., u Beogradskom pašaluku obavljali domaći knezovi, čija je uloga osobito porasla od druge polovine XVIII stoljeća.

Specifičnost u vezi s obavljanjem poslova ajanluka ogleda se i u tome što su ih na većim serbest (slobodnim) — posjedima (hasovima, vakufskim zemljama) obavljali upravni funkcioneri na tim posjedima (vojvode, mutevelije).

Izrazite sprecificnosti* karakterišu ajanluk u Bosni i Hercegovini (Bosanskom pašaluku). Porijeklo ajanluka i njegova društveno-politička suština u Bosni su, slični kao i u ostalim provincijama osmanskog carstva, s tim što je ajanluk u Bosni nešto sporije izrastao i uobličavao se. To predstavlja njegovu prvu specifičnost, koja se može objasniti činjenicom da je proces raspadanja klasičnih osmanskih ustanova u Bosni sporije tekao.

Ajanluk se u Bosni odlikuje i nekim drugim specifičnostima, koje su se razvile pod uticajem ranijih specifičnosti u razvoju Bosne pod Turcima, od kojih su na ajanluk snažno uticali: specifičan razvoj bosanske muslimanske feudalne klase, islamizacija pretežnog dijela bosanskog stanovništva, ustanova kapetanija i kapetana i granični karakter Bosanskog pašaluka.

Svi pobrojani momenti su na svoj način djelovali na osobnosti u razvoju ajanluka u Bosni, gdje se on u znatnom broju kadiluka i nahija našao već na početku u posjedu nasljednih kapetana. U kadilucima u kojima nije bilo kapetana ajanluk je, najčešće, bio u rukama najistaknutijih begovskih porodica.

Vršenje ajanluka omogućilo je kapetanima da od običnih vojnih komandanata jedne kapetanije postanu sloj najkrupnijih feudalaca u Bosni i da skoro polunczavisno zavladaju pojedinim kadilucima i nahijama. Na sličan način su iz ajanluka rasli ugled i snaga najjačih feudalaca u drugim kadilucima, koji su nastojali da po ugledu na kapetane, kao nasljedne nosioce ajanluka, ajanluk učine nasljednim u svojim porodicama, u čemu su pretežno i uspijevali.

Otvoreno izrabljivanje bosanske sirotinje (muslimanske i hrišćanske) dovelo je ajane i u Bosni vrlo rano (polovinom XVIII stoljeća) u otvoreni sukob sa muslimanskim stanovništvom, koje se teško mirilo s uvođenjem novih i povećanjem iznosa starih izvanrednih nameta. Pretjerano izrabljivanje i svakojake zloupotrebe vlasti od strane ajana izazvali su otvorene pobune muslimanskih seljaka u raznim krajevima Bosne (Sarajevu, Visokom, Tuzli i dr.). Njih su za izvjesno vrijeme bili iskoristili razni deklarirani (većinom janjičarski) elementi, koji su nastojali da opravdani revolt seljaka pretvore u takvu anarhiju iz koje bi izvukli najviše koristi za sebe.

Iako se ajanluk u Bosni kretao istim smjerom kao i u drugim provincijama, tempo njegovog razvoja bio je nešto sporiji i razornost manje oštra u poređenju sa stanjem u drugim provincijama. U Bosni je postojao jak spahijski muslimanski stalež domaćeg porijekla, koji je uticao da ajani, bez obzira na svoj ugled i snagu, vode više računa o raspoloženju tog staleža. Uticaj tog staleža na ajane imao je ogroman značaj za sticanje ajanskog položaja u onim kadilucima u kojima nije bilo kapetana. Da je njegov uticaj na ajane bio snažan, vidi se i po tome što se među njima bila učvrstila snažna klasna solidarnost u tako važnom pitanju kao što je razrezivanje izvanrednih nameta. Sačuvani turski dokumenti pokazuju da su neke čifluk-sahibije u Bosni uz pomoć ajana uspijevali da svoj dio nameta svale na materijalno slabije hrišćansko i muslimansko stanovništvo (raju i fukaru).

Muslimani seljaci i građani mogli su takođe, svojim buntovnim raspoloženjem prema ajanima i njihovim zloupotrebama, da utiču na ajanluk u Bosni. Oslanjajući se na svoje pravo da budu minimalno opterećeni porezima tekalifi örfiye, koji su u Bosni bili relativno mali, seljaci muslimani su uspijevali da onemoguće da budu pretjerano izrabljivani ne samo oni nego i hrišćanska raja, što je u Bosni, za razliku od stanja u ostalim osmanskim provincijama, ajanski položaj činilo nešto manje unosnim.

Uza sve to, zahvaljujući stečenim ekonomskim i društveno-političkim pozicijama vršenjem poslova ajanluka, ajani su i u Bosni tokom druge polovine XVIII stoljeća postali polunezavisni glavari u kadilucima i nahijama, igrajući ulogu krupnih feudalnih velikaša. Pa ipak, u Bosni se tokom druge polovine XVIII stoljeća nije bio razvio tip razorne ajanske anarhije kao u drugim krajevima carstva. Naredbe centralne vlasti, osobito one koje su bile u skladu s interesima bosanskih velikaša, bile su ovdje daleko više poštovane nego u ostalim provincijama turske

države. Ta pojava se objašnjava činjenicom da se među bosanskim ajanima bila ustalila snažna staleška ravnoteža na bazi razvijenije zajedničke klasne svijesti. Na nju je snažno uticala činjenica da je u Bosni postojao velik broj po snazi približno jednakih nasljednih kapetana (ajana), koji su ljubomorno čuvali svoj položaj i zajednički nastupali protiv onih koji bi pokušali da poremete tu ravnotežu. Na snažnu stalešku solidarnost među bosanskim ajanima uticala je, dalje, svijest o stalnoj opasnosti spolja (u kojoj su, inače, svi bosanski muslimani bez obzira na klasnu pripadnost gledali opasnost za svoj opstanak) i potrebi uspješnog držanja u pokornosti rajetinske klase, prema turskom poretku neprijateljski raspložene.

Sve te okolnosti su nekom istaknutijem ajanu u Bosni stajale na putu u posezanju za vlašću izvan okvira jednog kadiluka ili nahije, i uspostavljanju ličnog gospodstva u razmjerima Bosanskog pašaluka. One su stajale isto tako na putu osjetnijem podriivanju vrhovnog sultanovog suvereniteta u Bosni.

U Bosni je bilo čestih pojava nespošlušnosti ajana u odnosu prema nekim naredbama centralne vlasti, i još češće — izvjesne samovolje na granicama prema Austriji, ali autoritet centralne vlasti nikada nije bio do onog stepena opao kao što je to bilo u nekim drugim provincijama osmanske države potkraj XVIII stoljeća. Naročito u stvarima odbrane granica Bosanskog pašaluka i, uopšte, granica turske države, bosanski ajani su redovno pružali potporu centralnoj vlasti i daleko brižljivije i savjesnije od ajana u drugim provincijama ispunjavali naredbe centralne i organa provincijske vlasti koje su se ticala vojnih stvari.

U efikasnom ostvarivanju takvih naredaba, bosanski ajani su usko saradivali sa bosanskim vezikom, koji je ajane sazivao na savjetovanja u Travnik da ih upozna sa sadržajem sultanovih naredaba i upozori na dužnosti i obaveze koje su nametane takvim naredbama, te da se od ajana obavijesti o brojčanom stanju i materijalnim mogućnostima pojedinih kadiluka, u cilju zajedničkog raspoređivanja tereta mobilizacije stanovništva po pojedinim kadilucima, te organizovanja tog stanovništva i slanja na razne frontove. Ta savjetovanja poznata su u našoj literaturi pod nazivom „ajansko vijeće (medžlisi ayan)”. Često im je pripisivan odlučujući značaj u političkom životu Bosne u drugoj polovini XVIII i na početku XIX stoljeća, što je, po našem mišljenju, pretjerano i ne odgovara stanju istorijske prakse. Jer, ajansko vijeće (a ovaj termin usvajamo samo uslovno) nije bilo nikakav politički organ kojim su bosanski ajani ograničavali vlast bosanskih vezira, već samo konsultativno tijelo, slično konferenciji, savjetovanju višeg državnog službenika sa nižim u cilju efikasnijeg ostvarivanja konkretnih naredaba viših organa vlasti koje su se poglavito odnosile na važnija vojna pitanja. Ta savjetovanja imala su samo utoliko politički značaj što su ajani tako bili u mogućnosti da steknu bolji uvid u zakonitost postupaka i mogućnost da zajednički zatraže intervenciju Porte protiv eventualne samovolje bosanskih vezira.

Iako je ajanluk u Bosni bio relativno manje razoran, on je objektivno bio isto tako opasan po krajnje interese centralne vlasti kao i drugi, jer je stajao na putu uspostavljanja njenog punog autoriteta na čitavom državnom području. Jer, i u Bosni su ajani težili da potpuno zavladaju kadilucima kao pravi feudalci, protiv čega se centralna vlast

morala boriti da bi očuvala egzistenciju svoje države. Zbog toga se Mahmut II morao obračunati i sa bosanskim ajanima, ostavivši taj posao za kraj zbog manjeg razornog djelovanja bosanskih ajana.

Centralna vlast se počela jače angažovati protiv bosanskih ajana tek dvadesetih godina XIX stoljeća (Dželal-paša), da bi ubrzo zatim uslijed izbijanja grčkog ustanka reterirala i pokušala da otkloni sumnje bosanskih ajana u svoje prave namjere ostavljajući da se u pogodnijem momentu sa njima obračuna. Ta taktika je uspavala bosanske ajane, jer su oni počeli ozbiljnije da razmišljaju o svojoj sudbini tek onda kada im je sultan nagovijestio definitivni obračun početkom četvrte decenije XIX stoljeća. Tek tada se bosanski ajani udružuju i pokušavaju da silom spriječe sultana u sprovođenju reformnih mjera u Bosni, te izbacuju na čelo svog pokreta Husein-kapetana Gradaševića.

Pokret Husein-kapetana Gradaševića bio je inspirisan željom najvećeg broja bosanskih ajana — koji su sebe smatrali gorljivijim braniocima interesa carstva od samog sultana, a ukidanje svojih privilegija kao jednu od najkobnijih sultanovih zabluda usmjerenu na slabljenje temelja turske vlasti u Bosni — da silom oružja osujete pokušaj Mahmuta II da uništi njihove privilegije.

To znači, tek onda kada se nad privilegijama bosanskih ajana nadvila neposredna opasnost, oni se odlučuju da otvoreno dignu ruku na sultana da bi ga omeli u njegovoj namjeri. Budući da je pokret u početku imao podršku pretežnog dijela bosanskih ajana (hercegovački su se držali većinom neprijateljski), oslanjajući se djelimično na razbijeno sarajevsko janjičarstvo, on je u početku pokazao značajnu snagu, koja je krunisana pobjedom bosanskih ajana na Kosovu polju. Uskoro poslije te uspjele akcije, kao izrazito feudalni, pokret je počeo da pokazuje vidne znakove slabosti.

Čim je donekle osjetio sigurnost svoga položaja, Husein-kapetan je počeo da se ponaša prema svojim saveznicima i staleškim drugovima kao prema svojim podanicima. Svojim samovoljnim i ajanima nesimpatičnim postupcima on je ubrzo kod ostalih ajana izazvao ozbiljne sumnje u svoje buduće namjere, koje su ukazivale na znake Huseinovog apsolutizma. Te sumnje su ubrzo odbile od Huseina veliki broj bosanskih ajana, čime je, tako reći do kraja, bila sužena ionako vrlo uska društvena baza njegovog pokreta, na čije rušenje sultan nije morao da troši mnogo snage.

Slom pokreta Husein-kapetana Gradaševića, što je samo na početku izražavao specifičan oblik manifestacije jedinstva bosanskih ajana, koji su pomoću njega željeli da zaštite i očuvaju svoja prava, a ne da iz svoje sredine uzdignu novog gospodara, otvorio je put ka postepenom iskorijenjivanju ajanluka u Bosni putem njegovog pretvaranja u muteselimluk, putem svođenja ajana, ili njihovih potomaka, od malih nasljednih dinasta u kadilucima i nahijama na stepen običnih državnih službenika — muteselimu.

Formalno ukidanje ajanluka u Bosni u četvrtoj deceniji XIX stoljeća ne znači i njegovo stvarno uništenje, jer su na položaj muteselima opet postavljani bivši ajani ili njihovi potomci. Zbog toga je u tadašnjim zaostalim ekonomskim i društveno-političkim uslovima duh ajanstva u Bosni produžio život sve do konačnog sloma bosanskih velikaša zahvaljujući akciji Omer-paše Latasa pedesetih godina XIX stoljeća.

Drugim putem u svojoj posljednjoj fazi krenuo je ajanluk u Hercegovini. Njega je trasirala lična ambicija stolačkog kapetana Ali-age Rizvanbegovića (Stočevića), koji je želio da se dodvorivanjem i ulagivanjem sultanu legalnim putem dočepa vezirskog položaja u Hercegovini. Stoga se on već na početku odvojio od bosanskih ajana i uz podršku gatačkog ajana Smail-age Cengića i nekih drugih moćnih ajana u Hercegovini stavio na stranu centralne vlasti.

Razvoj pokreta Husein-kapetana Gradaševića išao je na ruku takvim ambicijama Ali-age Rizvanbegovića, koji je zbog zasluga stečenih neprijateljskim držanjem prema Husein-kapetanu i pružanjem pomoći sultanu u suzibajnju nereda u istočnim provincijama osmanskog carstva uspio da legalno dobije vezirski položaj i titulu paše u Hercegovini, koja je od nekadašnjeg sandžaka izdignuta na stepen pašaluka. Time je Rizvanbegović ostvario prvi dio svog plana.

U cilju zavođenja svoje samovlade Ali-paša je započeo ubrzo i ostvarivanje drugog dijela svoga plana: svodenje ostalih ajana, svojih saveznika, na svoje službenike (muteselime) ili njihovo potpuno potiskivanje članovima svoje porodice. Ti Ali-pašini postupci bili su formalno u skladu sa reformnim sultanovim težnjama, ali su isto tako ukazivali na njegovu neskrivenu težnju da postane što samostalnijim sultanovim vazalom, što je, očigledno, stajalo u suprotnosti sa težnjama centralne vlasti da sprovede strogu centralizaciju državnog aparata i uspostavi svoj puni autoritet. Zbog toga je Ali-paša, u pohodu Omer-paše Latasa na bosansko-hercegovačke velikaše, kao najopasniji izdanak ajanstva u Hercegovini bio prvi na udaru, jer mu je Latas sa sobom nosio smrtnu osudu bez prava na apelaciju. Od tog suda nije ga moglo spasti ni njegovo kukavičko držanje ni novi pokušaj ulizivanja, pa je, na kraju, napušten i prezren od svojih nekadanjih saveznika — hercegovačkih ajana, omražen od svih ostalih slojeva stanovništva u Hercegovini, bio potpuno prepušten na milost i nemilost neumoljivom Latasu.

Smaknućem Ali-paše Stočevića i nekih drugih bosansko-hercegovačkih velikaša Latas je stvarno dokrajčio ajanluk u Bosni i Hercegovini, pripojio ponovo Hercegovinu bosanskom vilajetu i u njemu zaveo novu administrativnu podjelu.